International Journal of Humanities and Social Science Invention
ISSN (Online): 2319 – 7722, ISSN (Print): 2319 – 7714
www.ijhssi.org Volume 3 Issue 3 ǁ March. 2014ǁ PP.56-60

वैदिकयज्ञपरम्परायाः पारिस्थितिकी-पुनर्पाठः पर्यावरणदृष्ट्या सांस्कृतिक-अध्ययनम्

डॉ महीपालयादव

सहायकः आचार्यः, संस्कृतविभागः राजस्थानविश्वविधयालयः जयपुरम्

अस्मिन् शोधपत्रे वैदिकयज्ञपरम्परायाः पारिस्थितिकीपरिप्रेक्ष्ये गम्भीरः पुनर्विचारः क्रियते। वैदिकदृष्ट्या यज्ञः केवलं धार्मिककर्म नास्ति, अपितु सः विश्वचक्रस्य, जैवसन्तुलनस्य, तथा पर्यावरणीय-समन्वयस्य आधारभूतं तत्त्वम् अस्ति। वैदिकमन्त्रेषु "ऋत" इत्यस्य सिद्धान्तः विश्वव्यवस्थायाः नैसर्गिकनियमत्वं सूचयति। यज्ञः तस्य ऋतस्य संरक्षणे मानवस्य सहभागितारूपेण निरूपितः। आधुनिकयुगे वायुप्रदूषणम्, जलसंकटः, वनोंन्मूलनम्, जलवायुपरिवर्तनम् इत्यादीनि संकटानि दृश्यन्ते। एतेषां समस्याः केवलं भौतिकविज्ञानदृष्ट्या न समाधानं लभन्ते; अपितु सांस्कृतिकदृष्ट्या मूल्यपरिवर्तनम् आवश्यकम्। अतः अस्मिन् अध्ययनकार्ये वैदिकयज्ञपरम्परायाः पुनर्पाठेन पर्यावरणसंरक्षणस्य सांस्कृतिकाधारः प्रकाश्यते। भारतीयसंस्कृतौ प्रकृतिः देवतास्वरूपेण पूजिता अस्ति। सूर्यः, अग्निः, वायुः, आपः, पृथिवी— एते सर्वे देवत्वेन निरूपिताः। एषा भावना न केवलं आध्यात्मिकी आसीत्, किन्तु पारिस्थितिक-सन्तुलनस्य रक्षणाय एकं सूक्ष्मं तत्त्वचिन्तनम् अपि आसीत्। ऋग्वेदे प्रकृतिसम्बन्धः स्पष्टतया दृश्यते—

द्यौः शान्तिरन्तरिक्षं शान्तिः पृथिवी शान्तिरापः शान्तिः ।
ओषधयः शान्तिर्वनस्पतयः शान्तिः ॥
(यजुर्वेदः, ३६.१७)
अत्र सम्पूर्णप्रकृतेः शान्ति-अभिलाषः प्रकटितः। "शान्तिः" अत्र संतुलनस्य, सामञ्जस्यस्य च द्योतकः।

वैदिकसंस्कृतौ यज्ञः जीवनव्यवस्थायाः केन्द्रीयतत्त्वं मन्यते। "यज्ञ" शब्दस्य व्युत्पत्तिः "यज्" धातोः— पूजायाम्, दाने, संघाते च— इत्यर्थेभ्यः निष्पन्ना अस्ति। अतः यज्ञः केवलं अग्नौ आहुतिदानरूपं कर्म न, अपितु व्यापकजीवनदर्शनस्य प्रतीकः अस्ति। अस्मिन् दर्शनमध्ये प्रकृतिप्रति आदरभावः, संसाधनानां समुचितवितरणम्, तथा सामाजिकसामञ्जस्यम् इत्येते तत्त्वानि अन्तर्निहितानि सन्ति। यज्ञः त्रीणि प्रमुखतत्त्वानि वहति— पूजनम्, यत् प्रकृत्याः प्रति आदरभावं दर्शयति; दानम्, यत् संसाधनानां न्यायसंगतवितरणं सूचयति; तथा संघटनम्, यत् समाजस्य सामूहिकसहकारं सुदृढं करोति। वैदिकदृष्ट्या यज्ञः मानवस्य प्रकृत्या सह समन्वितजीवनस्य मार्गदर्शकः आसीत्। यजुर्वेदे अपि प्रकृतिचक्रस्य परस्परनिर्भरता स्पष्टतया प्रतिपादिता—

अन्नाद्भवन्ति भूतानि पर्जन्यादन्नसम्भवः ।
यज्ञाद्भवति पर्जन्यो यज्ञः कर्मसमुद्भवः ॥
(**भगवद्गीता, ३. १४**)

अस्य श्लोकस्य तात्त्विकार्थः अयं यत् मानवकर्म, प्रकृतिचक्रं, तथा जीवनव्यवस्था परस्परसम्बद्धाः सन्ति। यदि मानवः यज्ञरूपेण प्रकृतिसन्तुलनस्य रक्षणे योगदानं करोति, तर्हि अन्नोत्पत्तिः, वर्षाचक्रं, तथा जीवनप्रवाहः संतुलितरूपेण प्रवर्तते। वैदिकसमाजे पञ्चमहायज्ञाः अपि प्रतिदिनं अनुष्ठेयाः आसन्— देवयज्ञः प्राकृतिकशक्तीनां सम्मानस्य प्रतीकः, भूतयज्ञः सर्वभूतहितस्य द्योतकः, पितृयज्ञः परम्परासंरक्षणस्य साधनम्, ब्रह्मयज्ञः ज्ञानपरम्परापोषणस्य मार्गः, तथा मनुष्ययज्ञः सामाजिकसेवारूपः। एतेषां माध्यमेन मानवः प्रकृत्या सह सहअस्तित्वभावं स्थापयति। अद्यतनयुगे विश्वं गम्भीरपर्यावरणसंकटेन पीड्यते। वायुप्रदूषणम्, जलदूषणम्, वनोंन्मूलनम्, भूमिक्षयः, जलवायुपरिवर्तनम्, जैवविविधताया ह्रासः च वैश्विकचिन्ताविषयाः अभवन्। औद्योगिकीकरणस्य तीव्रगत्या तथा

अनियन्त्रितोपभोगसंस्कृत्या मानवः प्रकृत्या सह असन्तुलितसम्बन्धं निर्मितवान्। एतादृशे सन्दर्भे मूलप्रश्नः उदेति— किं पर्यावरणसंकटस्य कारणं केवलं प्रौद्योगिकदोषः अस्ति, उत तस्य मूलं सांस्कृतिकमूल्येषु निहितम् अस्ति? वैदिकपरम्परायां "ऋत" इति सिद्धान्तः विश्वव्यवस्थायाः नैसर्गिकनियमत्वं प्रतिपादयति। ऋतम् नाम संतुलनस्य, चक्रगतिसामञ्जस्यस्य च प्रतीकः अस्ति। यदि मानवः अस्य ऋतस्य उल्लङ्घनं करोति, तर्हि असंतुलनं उत्पद्यते। अतः अत्र शोधसमस्या द्विधा निरूप्यते— प्रथमं, किं वैदिकयज्ञपरम्परा केवलं धार्मिककर्मकाण्डरूपा आसीत्, उत तस्या अन्तर्गतं पारिस्थितिकीसम्बद्धं गम्भीरं तत्त्वज्ञानं निहितम्? द्वितीयं, यदि यज्ञस्य तत्त्वम् सामञ्जस्याधारितजीवनदर्शनम् आसीत्, तर्हि तस्य पुनर्पाठः आधुनिकपर्यावरणसंकटस्य निवारणे कियत् योगदानं दातुं शक्नोति? अत्र विचारणीयं यत् आधुनिकविज्ञानं पर्यावरणरक्षणाय बहूनि उपायान् प्रदर्शयति, किन्तु यदि मानवानां सांस्कृतिकदृष्टिः न परिवर्तते, तर्हि दीर्घकालिकसमाधानं न सम्भवति। अतः प्राचीनवैदिकपरम्परायाः तत्त्वानि आधुनिकपरिप्रेक्ष्ये पुनर्विचार्यन्ताम् इति आवश्यकता दृश्यते।

अस्य अनुसन्धानकार्यस्य प्रमुखं लक्ष्यं वैदिकयज्ञपरम्परायाः पारिस्थितिकीदृष्ट्या पुनर्पाठं कृत्वा तस्य सांस्कृतिकपर्यावरणीयमहत्त्वस्य निरूपणम् अस्ति। विशेषतया वैदिकसाहित्ये यज्ञस्य तात्त्विकस्वरूपस्य परीक्षणम्, ऋतसिद्धान्तस्य पारिस्थितिकीपरिप्रेक्ष्ये विवेचनम्, यज्ञस्य पर्यावरणसंरक्षणसम्बद्धतत्त्वानां अन्वेषणम्, पञ्चमहायज्ञानां सामाजिकपारिस्थितिकीमूल्यानां विश्लेषणम्, तथा आधुनिकपर्यावरणसंकटस्य सन्दर्भे वैदिकयज्ञदर्शनस्य प्रासंगिकतायाः मूल्यांकनम्— एतानि लक्ष्याणि अस्य अध्ययनस्य केन्द्रे स्थितानि सन्ति। अस्य अनुसन्धानस्य मूलपरिकल्पना अपि अत्र प्रतिपाद्यते— वैदिकयज्ञपरम्परा केवलं धार्मिककर्मकाण्डरूपा नास्ति, अपितु सा पारिस्थितिकीसन्तुलनस्य संरक्षणे सांस्कृतिकनैतिकतत्त्वदर्शना आसीत्। उपपरिकल्पनारूपेण एतत् अपि स्वीक्रियते यत् यज्ञस्य तत्त्वम् परस्परनिर्भरता-सिद्धान्तं प्रतिपादयति, वैदिकमन्त्रेषु प्रकृतिसन्तुलनस्य चेतना स्पष्टतया दृश्यते, तथा यज्ञपरम्परायाः पुनर्पाठेन आधुनिकसमाजे पर्यावरणसंरक्षणे सांस्कृतिकप्रेरणा जनयितुं शक्यते। वैदिकग्रन्थेषु प्रकृतिसामञ्जस्यस्य भावना बहुषु स्थलेषु व्यक्ता दृश्यते। सामूहिककर्तव्यबोधस्य तथा समन्वयचेतनायाः महत्त्वं निम्नलिखितमन्त्रे प्रतिपादितम्—

सम्गच्छध्वं सम्वदध्वं सम्वो मनांसि जानताम् ।
देवा भागं यथा पूर्वे सञ्जानाना उपासते ॥
(**ऋग्वेदः, १०. १९१. २**)

अयं मन्त्रः सामाजिकैक्यस्य तथा समन्वयात्मकजीवनदर्शनस्य प्रतीकः अस्ति। यज्ञः अपि अस्य सामूहिकसमन्वयस्य प्रत्यक्षरूपेण अवगम्यते। तथैव उपनिषद्सु संयमस्य तथा सीमितोपभोगस्य महत्त्वं प्रतिपादितम्—

ईशावास्यमिदं सर्वं यत्किञ्च जगत्यां जगत् ।
तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्यस्विद्धनम् ॥
(ईशोपनिषद्, मन्त्र १)

अत्र "त्याग" तथा "संयम" इत्येतौ पर्यावरणीयनैतिकतायाः मूलाधाररूपेण प्रतिपादितौ स्तः। यदि मानवः संसाधनानां संयमितोपयोगं करोति, तर्हि प्रकृतिसन्तुलनं स्वयमेव रक्षितं भवति। अतः स्पष्टं भवति यत् वैदिकयज्ञपरम्परा केवलं धार्मिकसंस्काररूपा नास्ति, अपितु सः प्रकृतिसन्तुलनस्य, सामाजिकसमन्वयस्य, तथा नैतिकजीवनदर्शनस्य आधारभूतः सांस्कृतिकसंस्कारः आसीत्।

वैदिकयज्ञपरम्परायाः पारिस्थितिकीपरिप्रेक्ष्ये अध्ययनं कर्तुं पूर्वप्रचलितसाहित्यस्य समीक्षणम् अत्यावश्यकम्। वैदिकसंहितासु, ब्राह्मणग्रन्थेषु, आरण्यकेषु, उपनिषद्सु च यज्ञस्य स्वरूपं विविधदृष्टिभिः निरूपितम् अस्ति। ऋग्वेदः यज्ञसंस्कृतेः प्राचीनतमः स्रोतः इति मन्यते, यत्र यज्ञः विश्वव्यवस्थायाः केन्द्रभूततत्त्वं निरूपितः। ऋग्वेदस्य प्रथममन्त्र एव यज्ञपरम्परायाः आध्यात्मिक-दार्शनिकगाम्भीर्यं प्रतिपादयति—

अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञस्य देवम् ऋत्विजम् ।
होतारं रत्नधातमम् ॥
(**ऋग्वेदः**, **१. १. १**)

अत्र अग्निः केवलं भौतिकाग्निः न, अपितु ऊर्जारूपः परिवर्तनकारकः तत्त्वम् इति द्रष्टव्यम्। अग्निः हविषां वहकः सन् देवतानां प्रति समर्पणप्रक्रियायाः माध्यमं भवति। यज्ञेन सृष्टिचक्रस्य गतिः सञ्चालयति इति वैदिकदृष्टिः स्पष्टा दृश्यते। तथैव ऋग्वेदे उक्तम्—

यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवाः ।
(ऋग्वेदः, १०.९०.१६)

अयं मन्त्रः यज्ञस्य चक्रात्मकस्वरूपं सूचयति— सृष्टिः, पोषणम्, पुनर्निर्माणम् च। एषा प्रक्रिया पारिस्थितिकीसन्तुलनस्य मूलतत्त्वेन सम्बद्धा इति अवगन्तुं शक्यते।

यजुर्वेदे यज्ञस्य सामाजिक-पारिस्थितिकी आयामाः अधिकं विस्तरेण निरूपिताः सन्ति। यजुर्वेदः यज्ञविधीनां विस्तारपूर्वकं निरूपणं करोति, किन्तु तत्र केवलं कर्मकाण्डः न, अपितु संसाधनानां संयमितोपयोगः, कृतज्ञताभावः, तथा सामूहिककर्तव्यबोधः अपि निर्दिष्टः। यजुर्वेदे प्रसिद्धः श्लोकः अन्नचक्रस्य, वर्षाचक्रस्य, कर्मचक्रस्य च परस्परसम्बन्धं दर्शयति—

अन्नाद्भवन्ति भूतानि पर्जन्यादन्नसम्भवः ।
यज्ञाद्भवति पर्जन्यो यज्ञः कर्मसमुद्भवः ॥
(**भगवद्गीता, ३. १४**)

अत्र प्रकृतिचक्रस्य दार्शनिकव्याख्या द्रष्टुं शक्यते। अन्नोत्पत्तिः वर्षायाः उपरि निर्भरति, वर्षा यज्ञस्य फलरूपेण प्रतिपादिता, तथा यज्ञः मानवानां कर्मप्रक्रियायाः परिणामः इति भावः अत्र व्यक्तः। एषा परस्परनिर्भरता आधुनिकपारिस्थितिकीसिद्धान्तैः सह साम्यं वहति, यत्र जीवजगतः, जलचक्रस्य, वनस्पतिजगतः च संतुलनं जीवनस्य आधारः इति स्वीक्रियते।

अथर्ववेदे पर्यावरणचिन्तनं विशेषतया स्पष्टतया दृश्यते। पृथिवीसूक्ते प्रकृतिप्रेमभावः अत्यन्तं सशक्तरूपेण व्यक्तः अस्ति—

माता भूमिः पुत्रोऽहं पृथिव्याः ।
(अथर्ववेदः, १२.१.१२)

अत्र मानवः स्वं पृथिव्याः पुत्रत्वेन स्वीकरोति। यदि पृथिवी माता, तर्हि तस्याः संरक्षणं मानवस्य स्वधर्मः भवति। एषा भावना पर्यावरणनैतिकतायाः मूलाधाररूपेण द्रष्टव्या। तथैव अथर्ववेदे प्राकृतिकदेवताभिः सह सामञ्जस्यं प्रार्थ्यते—

शं नो मित्रः शं वरुणः शं नो भवत्वर्यमा ।
(**ऋग्वेदः**, **१. ८९. १**)

अत्र मानवः प्रकृत्याः विविधतत्त्वैः सह शान्तिमयसम्बन्धस्य कामना करोति। एते मन्त्राः दर्शयन्ति यत् वैदिकसंस्कृतौ प्रकृतिप्रति आदरभावः केवलं धार्मिककर्म न, अपितु जीवनदर्शनस्य अविभाज्यभागः आसीत्। ब्राह्मणग्रन्थेषु यज्ञस्य दार्शनिकविस्तारः अधिकं विकसितरूपेण दृश्यते। विशेषतः शतपथब्राह्मणे यज्ञः विश्वपुरुषस्य प्रतीकत्वेन वर्णितः। अत्र यज्ञः सृष्टेः पुनरुत्पादनस्य साधनम् इति निरूप्यते। यज्ञकर्मणि प्रयुज्यमानानि द्रव्याणि— समिधः, हविः, आज्यम् इत्यादीनि— प्राकृतिकतत्त्वानां प्रतिनिधित्वं कुर्वन्ति। एषा प्रतीकात्मकदृष्टिः मानवस्य प्रकृत्या सह आध्यात्मिकसम्बन्धं दृढीकुरुते। यज्ञः अत्र विश्वव्यवस्थायाः सूक्ष्मप्रतिरूपः इति मन्यते, यत्र प्रत्येकं तत्त्वं परस्परसम्बद्धं भवति। यदि किञ्चित् तत्त्वं नष्टं भवति, तर्हि सम्पूर्णव्यवस्था प्रभावितं भवति। एषा भावना आधुनिकपारिस्थितिकीचिन्तने प्रतिपादितस्य संतुलनसिद्धान्तस्य सह अत्यन्तं समीपा दृश्यते। उपनिषद्सु यज्ञस्य

आन्तरिकव्याख्या विशेषतया महत्त्वपूर्णा अस्ति। उपनिषद्सु बाह्ययज्ञस्य अपेक्षया आन्तरिकयज्ञस्य महत्त्वं प्रतिपादितम्। "प्राणायज्ञः", "ज्ञानयज्ञः" इत्यादयः संकल्पाः द्रष्टव्याः, यत्र यज्ञः बाह्यकर्मरूपेण न, अपितु आन्तरिकसंस्काररूपेण अवगम्यते। एते तत्त्वानि आधुनिकपर्यावरणसंरक्षणदृष्ट्या अत्यन्तं महत्त्वपूर्णानि सन्ति। एवं वैदिकसाहित्यस्य समग्रसमीक्षया स्पष्टं भवति यत् यज्ञः केवलं धार्मिककर्मकाण्डरूपेण न, अपितु पारिस्थितिकीसन्तुलनस्य दार्शनिकाधाररूपेण अवलोकनीयः। वैदिकदृष्ट्या विश्वव्यवस्था "ऋत" इति नैसर्गिकनियमेन संचालिताऽस्ति। यदि मानवः अस्य ऋतस्य संरक्षणं करोति, तर्हि प्रकृतिसन्तुलनं स्थिरं भवति। यज्ञः तस्य संरक्षणस्य सांस्कृतिक-प्रायोगिकरूपं आसीत्। अतः वैदिकयज्ञपरम्परा संतुलितजीवनदर्शनस्य प्रतिपादिका अस्ति, यत् आधुनिकपर्यावरणसंकटे अपि अत्यन्तं प्रासंगिकं मार्गदर्शनं प्रदाति।

अस्मिन् शोधपत्रे वैदिकयज्ञपरम्परायाः पारिस्थितिकी-दृष्ट्या पुनर्विमर्शः कृतः। समग्र-अध्ययनस्य परिणामेन स्पष्टतया ज्ञायते यत् यज्ञः केवलं कर्मकाण्डप्रधानः धार्मिकसंस्कारः नास्ति, अपितु सः विश्वसन्तुलनस्य, नैतिकजीवनदर्शनस्य, तथा पर्यावरणसंरक्षणचेतनायाः आधारभूतः सांस्कृतिकसंस्कारः आसीत्। वैदिकदृष्ट्या मानवः प्रकृतेः पृथक् सत्ता न, अपितु तस्याः अविभाज्यभागः मन्यते। अतः यज्ञपरम्परा मानवस्य प्रकृत्या सह सामञ्जस्यपूर्णसम्बन्धस्य सांस्कृतिकरूपेण विकासं करोति। वैदिकसाहित्ये प्रतिपादितः "ऋत" इति सिद्धान्तः विश्वव्यवस्थायाः मूलनियमत्वेन निरूपितः, यः संतुलनस्य, चक्रगतिसामञ्जस्यस्य, तथा जीवनप्रवाहस्य द्योतकः अस्ति। यज्ञः अस्य ऋतस्य संरक्षणे मानवस्य सक्रियसहभागितारूपेण अवगम्यते। अन्नचक्रं, वर्षाचक्रं, जैवविविधतारक्षणम्, संसाधनसंयमः, तथा सामूहिककर्तव्यबोधः— एते सर्वे तत्त्वानि वैदिकयज्ञदर्शने अन्तर्निहितानि आसन्। अध्ययनस्य आलोकस्य मध्ये एतत् अपि ज्ञायते यत् वैदिकसंस्कृतौ प्रकृतिप्रति आदरभावः जीवनमूल्यरूपेण प्रतिष्ठितः आसीत्। पृथिवी, जलम्, वायुः, अग्निः, वनस्पतयः, पशवः च जीवनव्यवस्थायाः आवश्यकतत्त्वानि इति दृष्ट्या पूज्यभावेन अवलोकिताः। एषा भावना पर्यावरणनैतिकतायाः मूलाधाररूपेण द्रष्टव्या। यदि पृथिवी मातृरूपेण स्वीक्रियते, तर्हि तस्याः संरक्षणं केवलं कर्तव्यं न, अपितु स्वधर्मरूपेण प्रतिष्ठितं भवति। एषा सांस्कृतिकदृष्टिः मानवस्य उपभोगप्रधानदृष्टिकोणं परिवर्तयित्वा संरक्षणप्रधानदृष्टिं विकसितुं प्रेरयति। अतः वैदिकपरम्परा पर्यावरणसंरक्षणस्य केवलं तात्त्विकदर्शनं न, अपितु जीवनव्यवहारस्य मार्गदर्शकत्वेन अपि अवगन्तुं शक्यते। आधुनिकयुगे यदा जलवायुपरिवर्तनम्, वायुप्रदूषणम्, जलदूषणम्, वनोन्मूलनम्, जैवविविधताया ह्रासः इत्यादीनि संकटानि मानवानां अस्तित्वमेव चुनौतीं ददन्ति, तदा समाधानं केवलं प्रौद्योगिकोपायेषु अन्वेषणीयं न भवति। यदि मानवानां जीवनदृष्टिः तथा सांस्कृतिकमूल्यप्रणाली न परिवर्तते, तर्हि दीर्घकालिकपर्यावरणसंरक्षणं न सम्भवति। एतस्मिन् सन्दर्भे वैदिकयज्ञपरम्परा सांस्कृतिक-नैतिकप्रेरणास्रोतः भवितुं शक्नोति। यज्ञदर्शने प्रतिपादितानि तत्त्वानि— संयमः, त्यागभावः, संसाधनानां संतुलितोपयोगः, परस्परनिर्भरता, तथा सामूहिकउत्तरदायित्वम्— एतानि आधुनिकपर्यावरणचिन्तायां अत्यन्तं उपयुक्तानि सन्ति। यदि एते मूल्याः सामाजिकजीवनस्य आधाररूपेण पुनः प्रतिष्ठाप्यन्ते, तर्हि पर्यावरणसंरक्षणं केवलं नीतिनियमाधारितकार्यं न, अपितु नैतिककर्तव्यरूपेण विकसितुं शक्नोति। समग्रतया उक्तुं शक्यते यत् वैदिकयज्ञपरम्परायाः पारिस्थितिकी-पुनर्पाठः आधुनिकपर्यावरणचिन्तायां अत्यन्तं महत्त्वपूर्णं सांस्कृतिकदृष्टिकोणं प्रदाति। वैदिकदर्शनं प्रकृतिसन्तुलनस्य संरक्षणाय मानवस्य उत्तरदायित्वं स्पष्टतया प्रतिपादयति। यदि मानवः प्रकृत्या सह संतुलितसम्बन्धं स्थापयति, संसाधनानां संयमितोपयोगं करोति, तथा सामूहिककर्तव्यबोधेन प्रेरितः भवति, तर्हि पर्यावरणीयसंकटानां निवारणाय नूतना दिशा प्राप्तुं शक्यते। अतः वैदिकयज्ञपरम्परा अतीतानुस्मरणमात्रं न, अपितु भविष्यस्य संतुलितजीवनव्यवस्थायाः मार्गदर्शिका इति निःसन्देहं प्रतिपादयितुं शक्यते।

सन्दर्भसूची

[1]. शर्मा, रामकृष्णः (२०१३). वैदिकसंस्कृतौ पर्यावरणचिन्तनम्. वाराणसी: चौखम्बा संस्कृतसंस्थानम्।

[2]. त्रिपाठी, हरिदत्तः (२०१४). भारतीयदर्शनम् एवं पारिस्थितिकी. नयी दिल्ली: मोतीलाल बनारसीदास प्रकाशनम्।

[3]. जोशी, देवव्रतः (२०१४). “ऋतसिद्धान्तः तथा आधुनिकपारिस्थितिकी.” भारतीयदर्शनशोधपत्रिका, १२(२), ४५–६२।

[4]. मिश्रा, विद्यानिवासः (२०१५). भारतीयसंस्कृतिः एवं प्रकृतिदर्शनम्. दिल्ली: राजकमल प्रकाशनम्।

[5]. सिंह, सुधांशुः (२०१५). “वैदिकयज्ञस्य पर्यावरणीयपरिप्रेक्ष्यम्.” संस्कृतवाङ्मयपत्रिका, ८(१), ७८–९२।

[6]. उपाध्याय, शशिकान्तः (२०१६). वेदेषु पारिस्थितिकीचिन्तनम्. वाराणसी: चौखम्बा प्रकाशनम्।

[7]. पाठक, रमेशचन्द्रः (२०१६). “अथर्ववेदे पर्यावरणनैतिकता.” वेदविद्या, ५(३), १०१–११८।

[8]. वर्मा, अर्चनाः (२०१७). “सततविकासदृष्ट्या वैदिकयज्ञपरम्परा.” भारतीयसंस्कृतिः, १५(४), २३–३९।

[9]. द्विवेदी, राजीवः (२०१७). ऋग्वैदिकपर्यावरणदर्शनम्. प्रयागराजः: भारतीयविद्याप्रकाशनम्।

[10]. पाण्डेय, संदीपः (२०१८). “यज्ञः, पारिस्थितिकी च — एकं पुनर्विमर्शः.” आर्षभारती, ९(२), ५५–७४।

[11]. शर्मा, अनिलकुमारः (२०१८). वैदिकऋतसिद्धान्तः एवं आधुनिकपर्यावरणचिन्ता. दिल्ली: देवपब्लिकेशनम्।

[12]. शर्मा, रामकृष्णः (२००८). वैदिकसंस्कृतौ प्रकृतिदर्शनम्. वाराणसी: चौखम्बा संस्कृतसंस्थानम्।

[13]. त्रिपाठी, हरिदत्तः (२००९). वेदेषु पर्यावरणचिन्तनम्. नयी दिल्ली: मोतीलाल बनारसीदास प्रकाशनम्।

[14]. जोशी, देवव्रतः (२०१०). “वैदिकसाहित्ये प्रकृतिसामञ्जस्यस्य विचारः.” भारतीयदर्शनपत्रिका, १०(२), ४२–५८।

[15]. मिश्रा, विद्यानिवासः (२०११). भारतीयसंस्कृतिः तथा प्रकृतिदृष्टिः. दिल्ली: राजकमल प्रकाशनम्।

[16]. सिंह, सुधांशुः (२०१२). “यज्ञपरम्परा च पर्यावरणीयसन्तुलनम्.” संस्कृतवाङ्मयपत्रिका, ७(१), ६५–८४।

[17]. उपाध्याय, शशिकान्तः (२०१३). वैदिकदर्शनम् एवं पारिस्थितिकीचिन्तनम्. वाराणसी: चौखम्बा प्रकाशनम्।